

**Ш.Қ. Раҳмонов,
катта илмий ходим-изланувчи, ТИМИ**

ТУПРОҚ УНУМДОРЛИГИНИ ДОИМИЙ ОШИРИБ БОРИШ – АГРАР УСТУВОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ АСОСИ

Уровень использования сельскохозяйственных земель во многом зависит от степени естественного плодородия почвенного покрова. В статье раскрыты вопросы обоснования ставки единого земельного налога с учетом показателей плодородия почв, что является важным инструментом пополнения поступлений в государственный бюджет.

Level of agricultural land use is largely dependent on degree of natural fertility of soil surface. In article discusses questions to rationalize of the unified land tax based on indicators of soil fertility, which is an important recruiting and filling tool of state budget.

Калитли сўзлар: Ер ажратилиш, тармоқлар, ер ресурслари, суғориладиган ер, тупроқ унумдорлиги, балл бонититет, аграр соҳа устуворлиги, ер солиғи, ер мелиорацияси.

Мамлакатимизда иқтисодиёти жадал суратларда ривожланаётган бир пайтда қишлоқ хўжалигида ўтказилаётган ислохотлар мавжуд ресурслардан самарали ва тезкор фойдаланишга катта эътибор берилмоқда. Жумладан, мавжуд тупроқ унумдорлигини ошириш учун кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Республикамиз суғориладиган ерлари мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган давлат дастурларининг амалга оширилиши натижасида қишлоқ хўжалигида бир қатор ютуқларга эришилди, суғориладиган тупроқларнинг унумдорлик даражаси барқарорлашиб, уларнинг унумдорлиги сезиларли даражада ортиб бормоқда. Лекин Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганларидек “Қишлоқ хўжалиги соҳасида биринчи навбатда тупроқ унумдорлигини ошириш чораларини кўриш, барча агротехник тадбирларни ўз вақтида бажариш, замонавий агротехнологияларни жорий қилиш билан боғлиқ, ҳали-ҳамон ишга солинмаган катта имкониятлар мавжуд” [1].

Ерларни сифат жиҳатидан ҳисоб қилишнинг вазифаси-тупроқ қатлами ҳамда ердан фойдаланувчилар нуктаи назаридан ер турларини табиий, мелиоратив ва хўжалик ҳолатига ҳар томонлама тавсиф беришдан иборат. Тупроқ бонитировкасининг асосий мақсади ерларни табиий, барқарор хусусиятлари ҳамда хўжалик шароитида ва фойдаланиш жараёнида олган сифатлари бўйича баҳолашдан иборат. Тупроқ бонитировкасини натижалари ер майдонларини иқтисодий жиҳатдан баҳолашда ҳолисона асос бўлиб хизмат қилади [2].

Тупроқ бонитировкасининг мезони қилиб, ишлаб чиқариш натижаларига таъсир этувчи тупроқларнинг табиий диагностик ва маданийлашиш жараёни олинади. Республикада ўтказилган ер баҳолаш ишлари натижасида экин

майдонларининг сифат кўрсаткичлари ва тупроқ унумдорлигининг асосий баҳолаш кўрсаткичи тупроқнинг балл бонитети деҳқон хўжаликлари, туманлар ва вилоятлар миқёсида аниқланади [3]. Қуйидаги жадвалларда 2008 йил ва 2013 йил якунлари бўйича республикада ўтказилган тупроқни баҳолаш натижалари қайд этилган [4] (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси тупроқларининг сифат баҳоси (2008 йил 1 январ ҳолатига)

№	Республика ва Вилоятлар номи	Кадастр гуруҳлари										Суғори- ладиган ер майdonи, га	Ўртача бонитет бали 2008 й.	
		Ёмон Ерлар		Ўртачадан паст ерлар		Ўртача ерлар		Яхши Ерлар		Энг яхши ерлар				
		Кадастр класслари												
		I	II	III	IV	V		VI	VII	VIII	IX	X		
		Бонитет бали												
		0- 10	11-20	21-30	31-40	41-50		51- 60	61- 70	71-80	81-90	91- 100		
майdonи, га														
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1.	Қорақалпоғистон Республикаси		1919	29810	237202	69846	46458	24497	6801			416533	41	
2.	Андижон		311	9593	34322	39801	45187	50547	38267	6015	35	224078	57	
3.	Бухоро		1038	16521	57391	42070	55294	40843	19456	83		232696	50	
4.	Жиззах		105	3607	40717	143261	48533	30379	7413	2809		276824	50	
5.	Қашқадарё			3455	71977	198976	87416	50375	25003	8177		445379	51	
6.	Наманган		235	13499	45776	47117	36667	32553	33383	18181	1301	228712	59	
7.	Навоий		3358	9618	15253	17668	18200	20423	12853	2099		99472	52	
8.	Самарқанд		41	2044	29478	72263	89756	57187	38321	16770	547	306407	57	
9.	Сурхондарё		704	11047	43203	59838	79317	50049	20985	6915		272058	56	
10.	Сирдарё			1738,9	36343,9	93771,8	60918,1	51580,1	7694,3	8		252055	51,5	
11.	Тошкент		23	2562	15565	59284	93620	102280	41138	10179	2	324653	59	
12.	Фарғона		1426	8043	59139	56142	58386	67580	33001	5570	452	289739	56	
13.	Хоразм		625	8839	46296	34932	82052	49291	11848	102		233985	53	
Республика бўйича			9762	120446	754684	962047	776152	599689	300405	81329	2364	3602591	55	

Манба: “Ергеодезкадастр” давлат қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Жадвалга кўра, республика бўйича суғориладиган ер майдонларининг ўртача балл бонитети 55 баллни ташкил қилади. Қорақалпоғистон Республикаси (41 балл), Бухоро вилояти – 50 балл, Жиззах вилояти – 50 балл, Қашқадарё вилояти – 51 балл, Сирдарё вилояти – 51,5 балл, Хоразм вилояти – 53 баллни ташкил этиб, бу кўрсаткичлар республика бўйича ўртача балл бонитетидан паст. Охириги беш йил мобайнида амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида бу вилоятларда ҳам тупроқ сифати яхшиланганини гувоҳи бўламиз. Жумладан, Хоразм вилояти бўйича суғориладиган ер майдонларининг ўртача балл бонитети 2013 йил якунига кўра 54 баллни ташкил қилади.

Агротехник тадбирларни амалга ошириш тупроқ сифатини яхшилаш ишларини тўғри ташкил этиш натижасида бу вилоятнинг Урганч туманида

суғориладиган ер майдонлари сифати 54 баллдан 56 баллга, қолган туманларда 1 баллга ёки 2%га ошган. Қашқадарё вилоятида эса охирги 3 йил мобайнида тупроқ сифати 1,3 баллга ошган. Нисбатан кўзга кўринмас бу кўрсаткичларнинг замирида қанчалик меҳнат самараси етганини аниқлаш учун олдинги бўлимларда қилинган таҳлил натижалари асосида қуйидаги хулосага келишимиз мумкин. Бир баллга тўғри келадиған солиқ юқламаси Хоразм вилоятида 1250,6 сўм эканини ҳисобга олсак, вилоят бўйича бюджетга ер солиғи тушуми ўртача 276 миллион 443 минг 879 сумга кўпайганини, бундан ташқари ҳосилдорлик ортиши ҳисобига япли маҳсулот миқдори ҳам кўпайишини инобатга олсак, тупроқ сифатини яхшилаш бўйича амалга ошириладиган тадбирлар давлат аҳамиятига молик тадбирлар сифатида ўрин тутишига муболаға бўлмайди.

Лекин эътироф этиш лозимки, республикада саноат ривожланиши, иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига бўлган талаб ва эҳтиёжлар учун ер майдонлари ажратилиши ҳисобига камайиши, айниқса, бу эҳтиёжлар учун сифатли ер майдонлари ажратилаётгани ачинарли ҳолдир.

Қуйидаги жадвалда 2013 йил якуни бўйича тупроқ сифати баҳоси қайд этилган.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси тупроқларининг сифати баҳоси (2013 йил якуни бўйича ҳолат) (суғориладиган қишлоқ хўжалик ерлар жами майдони, га.)

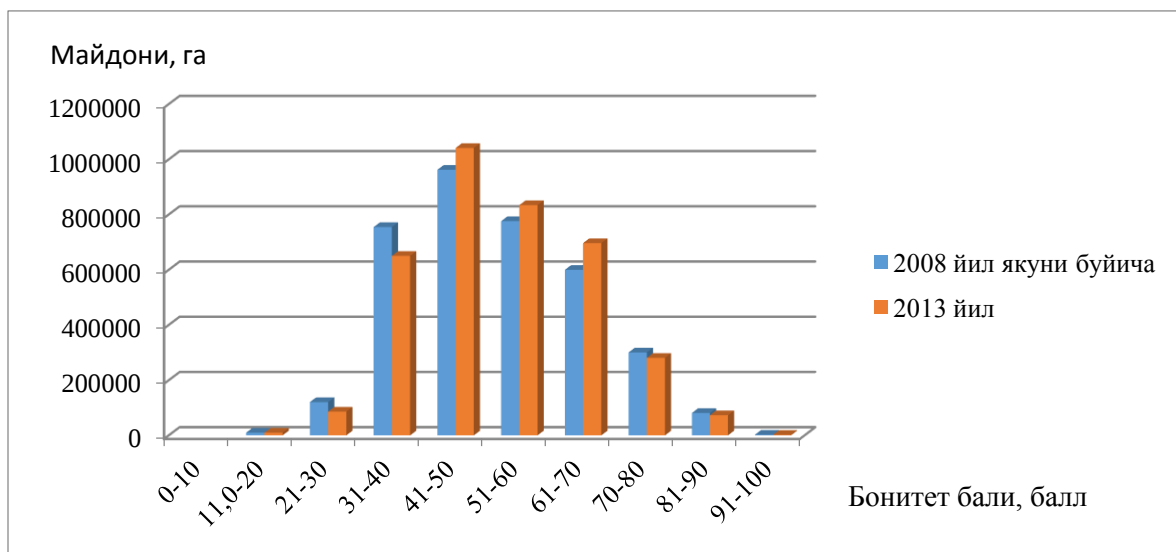
№	Республика ва Вилоятлар номи	Кадастр гуруҳлари										Суғори- ладиган ер майдони, га	Ўртача бонитет бали 2013 й.	
		Ёмон Ерлар		Ўртачадан паст ерлар		Ўртача ерлар		Яхши ерлар			Энг яхши Ерлар			
		Кадастр класслари												
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X			
		Бонитет бали												
		0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100			
		майдони, га												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1.	Қорақалпоғистон Республикаси		181	26302	258644	123835	43411	13603	1619			467594	41	
2.	Андижон		387	6326	29063	45696	48012	54475	38267	6015	35	228276	57	
3.	Бухоро		263	15374	48791	53826	51309	46751	12714	83		229108	51	
4.	Жиззах			2132	22885	144602	60894	29045	10170	1347		271075	51	
5.	Қашқадарё			1099	43909	204403	109025	65982	26607	7036		458061	52,3	
6.	Наманган			4597	41141	48808	39359	46533	33581	19195	1730	234944	60	
7.	Навоий		410	6457	19605	20392	20705	20687	12212	1705		102173	53	
8.	Самарқанд			57	10656	60316	98351	83871	37753	15231	171	306406	59,3	
9.	Сурхондарё		704	11047	43203	59838	79317	50049	20985	6915		272058	56	
10.	Сирдарё			1809	36082	94975	61410	51395	7533	9		253211	51,5	
11.	Тошкент		23	2562	15565	59284	93620	102280	41138	10179	2	324653	59	
12.	Фарғона			5557	44499	79437	58661	74163	29300	5268	49	289733	56	
13.	Хоразм			2837	36095	45591	69981	57666	8832	47		221049	54	
Республика бўйича			9762	86155	650138	104100 2	834053	696500	280712	73028	1986	3665541	55	

Манба: “Ергеодезкадастр” давлат қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилгн.

Агар биз бу кўрсаткичларни 2007 йилги кўрсаткичлар билан таққосласак, суғориладиган ер майдонлари 3665541 гектарни ташкил этиб, шу давр мобайнида 62950 гектарга кўпайганини, лекин энг яхши 91 баллдан 100 баллгача бўлган ер майдонлари 387 гектарга камайгани, Самарқанд вилоятининг ўзида энг сифатли ерларнинг 276 гектрга камайгани ер ажратишда бундай қимматбаҳо ерларни муҳофаза қилишни, ер танлаш ишларида бир неча вариантларни нафақат иқтисодий, балки бошқа омилларни ҳам инобатга олган ҳолда амалга оширишни тақозо этади.

2008-2013 йил мобайнида республика бўйича суғориладиган ер майдонлари 62950 гектарга кўпайган, лекин ўртачадан паст сифатли ерлар 34291 гектарга, ўртача сифатли ерлар 104546 гектарга, 71-80 балл оралиғидаги яхши ерлар 19693 гектарга, 81-90 балл оралиғидаги энг яхши ерлар 8301 гектарга ва 91-100 балл оралиғидаги энг яхши ерлар 378 гектарга камайган. Суғориладиган ер майдонларининг купайиши асосан 41- 50 балл оралиғидаги ўртача сифатли ерлар 78955 гектар, 51- 60 балл оралиғидаги яхши сифатли ерлар – 57901 гектар ва 61- 70 балл оралиғидаги яхши сифатли ерлар – 96811 гектар ҳисобига кўпайган.

Республика бўйича ерларнинг сифат ўзгариши динамикасини ўрганиш учун сифат гуруҳдаги ерларнинг умумий ер майдонидаги салмоғи ўзгаришини таҳлил қилдик. Қуйидаги шаклда республикада балл бонитети бўйича ер майдонларининг ўзгариши динамикаси берилган.

1-шакл. Республикада балл бонитети бўйича ер майдонларининг 2008-2013 йил оралиғида ўзгариши динамикаси

Манба: Муаллиф ишланмаси.

Юқоридаги шаклга кўра, республиканинг тупроқ унумдорлиги 40-70 баллар оралиғидаги ер майдонлари кўпайганлигини кўришимиз мумкин. Бу мамлакат миқёсида олиб борилаётган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш борасидаги кенг кўламли тадбирлар натижаси деб ҳисоблаймиз. Ушбу кесимдаги ер

майдонлари республиканинг суғориладиган экин майдонининг асосий қисмини ташкил этади. Буни эса қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ошиши билан изоҳлаш мумкин бўлади.

Агар республика умумий ер майдонидан балл бонитети бўйича ер майдонларининг салмоғи ўзгаришини таҳлил қилсак, қуйидаги натижани кузатиш мумкин (3-жадвал).

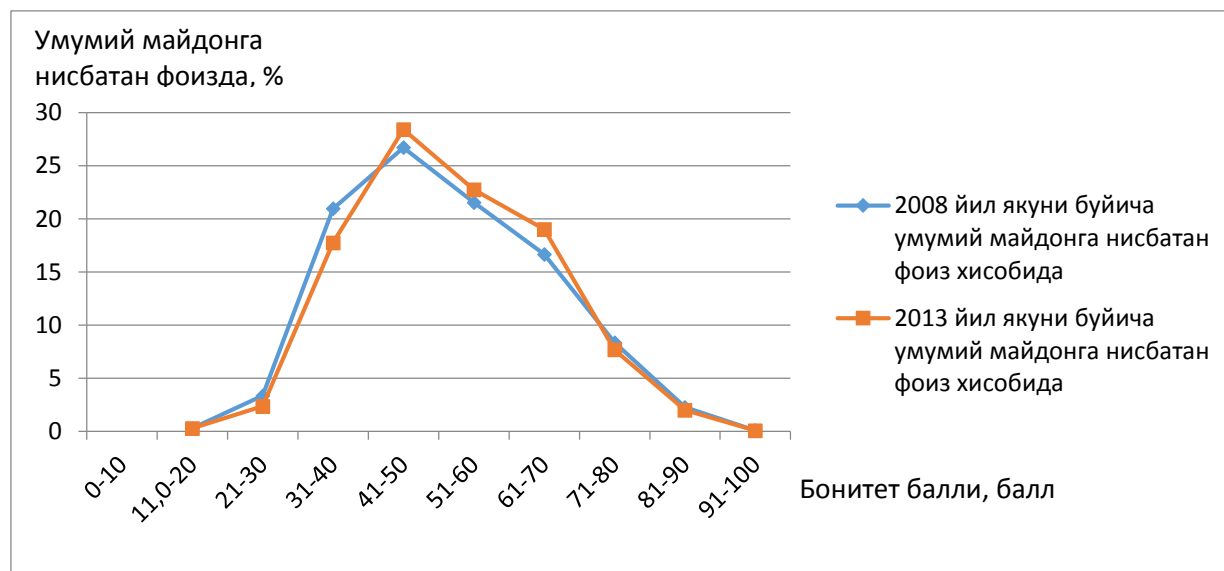
3-жадвал

Республика умумий ер майдонидан балл бонитети бўйича ер майдонларининг салмоғи ўзгариши динамикаси

балл бонитети	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100	жами
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2008 йил якуни бўйича суғориладиган ер майдони, га		9762	120446	754684	962047	776152	599689	300405	81329	2364	3602591
умумий майдонга нисбатан фоиз ҳисобида		0,27	3,34	20,95	26,70	21,54	16,65	8,34	2,26	0,07	100,00
2013 йил бўйича суғориладиган ер майдони, га		9762	86155	650138	1041002	834053	696500	280712	73028	1986	3665541
умумий майдонга нисбатан фоиз ҳисобида		0,27	2,35	17,74	28,40	22,75	19,00	7,66	1,99	0,05	100

Манба: Муаллиф томонидан тузилган.

Агар республика умумий ер майдонидан балл бонитети бўйича ер майдонларининг салмоғи ўзгариши динамикаси қуйидаги шаклда келтирилган.

2-шакл. Республика умумий ер майдонидан балл бонитети бўйича ер майдонларининг салмоғи ўзгариши динамикаси

Манба: Муаллиф ишланмаси.

Жадвал ва шаклга кўра, республикада суғориладиган ер майдонлари асосан сифати 41 баллдан 70 баллгача бўлган ер майдонлари ҳисобига кўпайган, 71 баллдан 100 баллгача бўлган энг қимматбаҳо ер майдонлари камайган ҳам умумий майдонга нисбатан салмоғи жиҳатидан ҳам майдон жиҳатдан камайган, жумладан, 71-80 балл оралиғидаги ер майдонлари салмоғи 8,34 фоиздан 7,66 фоизга ва 19693 гектарга, 81-90 баллгача бўлган ер майдонлари 2,26 фоиздан 1,99 фоизга ва 8301 гектарга, 91-100 балл оралиғидаги ер майдонлари 0,77 фоиздан 0,55 фоизга ва 378 гектарга камайган. Бундай энг сифатли ер майдонларининг камаишидан келган бир йиллик зарарни ҳисоблайдиган бўлсак, ва ерларни ўзлаштириш натижасида сифатини шу даражага етказиш учун сарфланадиган маблағни ҳисоблайдиган бўлсак, республикамиз қанча зарар кўрганини аниқлаш мумкин. Ҳисобимиз бўйича ўртача бир йиллик зарар қуйидаги миқдорда:

1. Олиниши мумкин бўлган ҳосил (пахта мисолида)
 $(19693\text{га} + 8301\text{га} + 378\text{га}) * 26,44 = 750155,68 \text{ ц.}$

Бунда:

26,44 ц\га – 2013 йил республика бўйича ўртача пахта ҳосилдорлиги, ц\га ҳисобида. Агар пахта хом ашёсидан тола чиқишини ўртача 33% деб ҳисобласак, олиниши мумкин бўлган пахта толаси – 24755,1 тонна.

Агар таҳлил учун меъёрий ҳосилдорликни қўллайдиган бўлсак, назарий жиҳатдан, агротехника талабларига тўла амал қилинганда олиниши мумкин бўлган ҳосил қуйидагича ҳисобланади:

$(1963*75 + 8301*85 + 378*95) * 0,4 = 887\,338 \text{ ц.}$

Олиниши мумкин бўлган пахта толаси – 29 238,8 тонна.

0,4 - бонитет баллари бўйича асосий кишлок хўжалик экинларининг меъёрий ҳосилдорлиги ҳисоблашда пахта экини учун бир балл қиймати.

Амалдаги экин майдони структурасидан фойдаланган ҳолда бу ҳисобларга аниқлик киритишимиз мумкин, лекин тадқиқотларимиз доирасида бу ҳисобларга ҳожат сезмадик.

2. Давлат бюджетига тушмаган солиқ миқдори:

$(19693*75 + 8301*85 + 378*95) * 1269,1 \text{ сум} = 2\,815\,460\,227 \text{ сум.}$

Бунда, ҳисоб учун ўртача балл бонитети олинди, яъни 71-80 оралиғидаги ер майдони учун 75 бал ва хоказо;

1269,1 – республика бўйича 1 балл бонитетига тўғри келадиган ер солиғи юкламаси.

Суғориладиган ер майдонларини сифат ўзгариши мустақилликнинг биринчи йилларидаги маълумотларга таянган ҳолдаги динамикасини таҳлил қиладиган бўлсак, қуйидаги ҳолатни кузатишимиз мумкин (4-жадвал).

Жадвал ва шаклга кўра, биринчи ўн йиллик мобайнида республикамизнинг деярли барча вилоятларида тупроқ сифати кўрсаткичи пасайиши кузатилган. Бунинг асосий сабабларидан аграр соҳада олиб борилаётган ислохотларнинг жойларда тўла ҳаётга тадбиқ этилмаганлиги, фойдаланилаётган ерлар самарадорлигини ошириш бўйича ҳукуматимиз томонидан белгиланган чора-

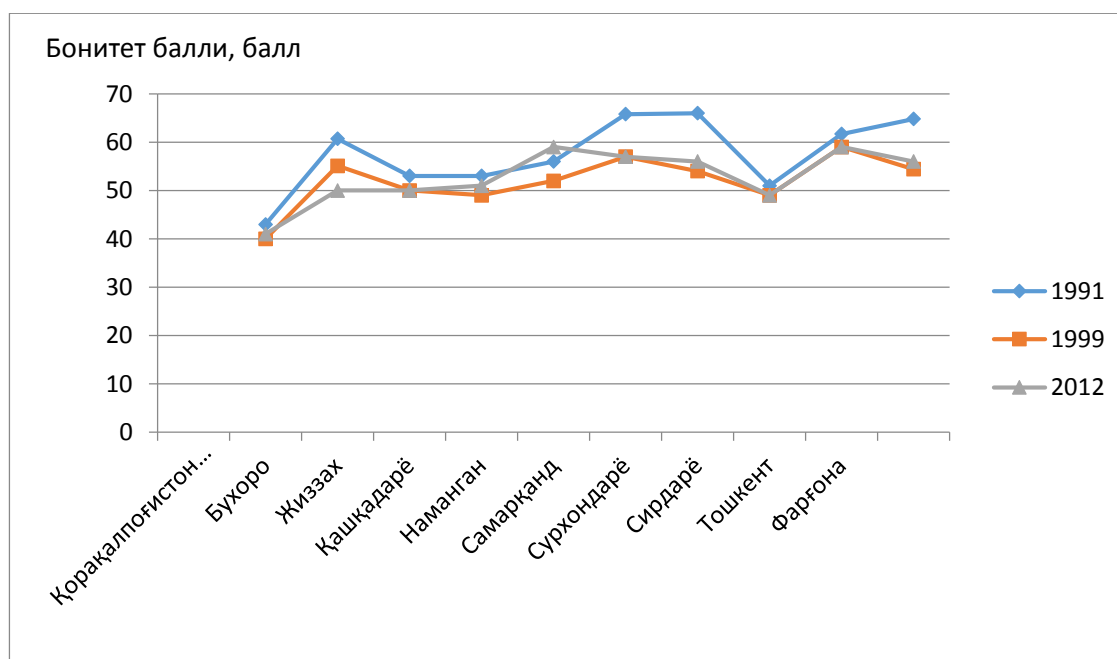
тадбирларни амалга оширилмаганлиги ва бир қатор ерга хўжасизларча муносабатнинг оқибати деб ҳисоблаймиз.

4-жадвал

1991-2012 йиллар тупроқ баҳолаш ишлари натижалари

№		Балл бонитетлари			1991 йилга нисбатан ўзгариши		1999 йилга нисбатан ўзгариши
		1991	1999	2012	1999	2012	2012
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	43	40	41	-3	-2	1
2.	Бухоро	60,7	55,1	50	-5,6	-10,7	-5,1
3.	Жиззах	53	50	50	-3	-3	0
4.	Қашқадарё	53	49	51	-4	-2	2
5.	Наманган	56	52	59	-4	3	7
6.	Самарқанд	65,8	57	57	-8,8	-8,8	0
7.	Сурхондарё	66	54	56	-12	-10	2
8.	Сирдарё	51	49	49	-2	-2	0
9.	Тошкент	61,7	59	59	-2,7	-2,7	0
10.	Фарғона	64,8	54,4	56	-10,4	-8,8	1,6

Манба: Муаллиф томонидан тузилган.

3-шакл. 1991 йил ва 2012 йил оралиғида тупроқ сифати ўзгариши динамикаси

Манба: Муаллиф ишланмаси.

Охирги йилларда тупроқ унумдорлигини ошириш, аграр соҳадаги ислохотларни чуқурлаштириш, фермер деҳқон хўжаликларига яратилган шарт-шароитлар, тупроқ муҳофазаси бўйича давлат томонидан қилинган йирик инвестициялар ҳисобига тупроқ сифати йилдан-йилга яхшиланиб бормоқда десак муболаға бўлмайди. Жумладан, 2003 йил ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга ажратилган Давлат инвестицияси 1166,2 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 2011 йил бу кўрсаткич 126292,9 миллион сўмни ташкил этган[5]. Албатта, бу инвестициялар ўз самарасини бераётгани жадвалдан кўриниб турибди. Лекин тупроқ сифати ҳолатини яхшилаш бўйича тадбирлар тўла амалга оширилса, сифат кўрсаткичларини янада яхшилаш имкони бор, ёки бир сўз билан айтганда тупроқ сифат кўрсаткичи энг камида 1991 йилги ҳолатга келтириладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг самарадорлиги янада ошишига муболаға бўлмайди. Иккинчидан, ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича давлат инвестициялари кам сарф талаб қилиниб, тупроқ сифати тез яхшиланадиган ер майдонлариги мақсадли сарфланса, мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз.

Биз таклиф қилаётган йўналишда амалга ошириладиган тадбирлар, айниқса, сув танқислигини маълум даражада юмшатади деб ҳисоблаймиз.

Масалан, яна юқоридаги ҳисоб-китобларимизга қайтсак, 2008 йилдан 2013 йилгача суғориладиган ер майдонларининг 104546 гектарга ўртача сифатли 41-50 балл оралиғидаги ер майдонлари ҳисобига кўпайганини инобатга олсак, ва бу майдонларда қишлоқ хўжалиги экинлари учун миллионлаб м³ сув етказиб бериш бу ер майдонларисиз ҳам ҳар йили сезиларди даражада танқис бўлиб келаётган сув ресурслари муаммосини ҳал этиш ўрнига янада мураккаблаштиришига олиб келишини кузатишимиз мумкин. Шунинг учун, ер сифатини яхшилашга ажратилган давлат инвестициялари мавжуд суғориладиган ер майдонларининг сифатини яхшилашга қаратилиши лозим деб ҳисоблаймиз.

Бундан ташқари, йилдан-йилга аҳоли саноат, қурилиш, ва бошқа соҳа эҳтиёжи учун ҳамда аҳоли сонининг ортиши, шаҳарлар кенгайиши учун ер майдонларига бўлган эҳтиёжнинг ортиши натижасида албатта қишлоқ хўжалигига яроқли ер майдонларининг бир қисми бу эҳтиёжларни қондириш учун ажратилиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Юқоридагиларни инобатга олиб қуйидаги илмий хулоса қиламиз:

1. Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича олиб борилаётган тадбирлар ижобий натижасини ҳисобга олган ҳолда, ушбу тадбирларни давом эттириш мақсадга мувофиқ.

2. Ер сифатини яхшилашга ажратилган давлат инвестициялари туман захира ер майдонлари сифатини яхшилаш ва кейинчалик суғориладиган ерлар қаторига қўшишга қаратилиши лозим деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. И.А. Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишлари”га бағишланган маърузаси.
2. Бобожонов А.Р., Рахмонов Қ. Ер кадастри (дарслик) – Т.: ТИМИ, 2013. -196 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси. – Т.: Адолат, 1998 й.
4. Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри Давлат қўмитасининг йиллик ҳисоботлари. – Т.: “Картография” ДУК нашриёти, 2000-2013 й.й.
5. Йиллик статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси. 2013 й. 214-б.